

Milline on Eesti
hariduse tervis täna ja
mis suunas see peaks
muutuma, et Eesti
inimareng jõuaks
järele meist
õnnelikumatele
ühiskondadele?

Eneli Kindsiko, PhD

- Arenguseire Keskus, ekspert
- Tartu Ülikool, kaasprofessor
- Eesti inimarengu aruande 2026 peatoimetaja

filosoof, juhtimisteadlane, tuleviku-uurija

Hariduse Suurfoorum

November 2024, Viljandi

Mis on õnnelikkus?

eudaimonia
(kreeka keelest)

≠ hea tuju, rõõm, hedonism, jmt

See on olnud filosoofia keskne termin läbi ajaloo – **inimesena enda ainulaadse potentsiaali täitmine.**

See peaks olema ka hariduse olemuslik eesmärk: haridus võimaldab inimesel täita oma ainulaadset potentsiaali.

Eesti Vabariigi haridusseadus

“ Käesoleva seaduse raames on haridus õppeprogrammidega ettenähtud teadmiste, oskuste, vilumuste, väärtuste ja käitumisharjumuste süsteem, mida ühiskond tunnustab ning mille omandatust ta kontrollib.”

“Hariduse eesmärk on:

- 1) luua soodsad tingimused isiksuse, perekonna, eesti rahvuse, samuti rahvusvähemuste ja Eesti ühiskonna majandus-, poliitilise ning kultuurielu ja loodushoiu arenguks maailma majanduse ja kultuuri kontekstis;
- 2) kujundada seadusi austavaid ja järgivaid inimesi;
- 3) luua igapäevase elu eeldused pidevõppeks.”

Mis on õnnelikkus?

“Mul endal on niisugune metafoor: kujutage ette, et oleme siin selles ruumis ja see ruum siin on risti-rästi kõikvõimalikke nööre täis tõmmatud. Kohutav nööripusa on siin. See võiks siis olla metafoor sellest, mil kombel on asjad siin maailmas omavahel seotud.

Ja tuba on pime. Ja äkki “plaks” lööb valguse põlema. Ja siis te korraks näete. Näete seda võrgustikku, neid seoseid. Ja mõnda asja jõuate märgata. Ja see on midagi niisugust, mida olen enda elus eriliselt väärtuslikeks hetkedeks pidanud. Korraks sa näed!”

Pille Valk, 2008

Ööülikool, [“Väikesed õnnehetked”](#)

Haridussüsteem peaks aitama inimestel selliste hetkedeni jõuda.

Mida me siis nägema peame?

Milline on olnud senine muutumise määr? Tulevikus on see veel kiirem!

1964

- ✓ ENSV
- ✓ Internetivaba maailm
- ✓ Kriit ja tahvel
- ✓ Õpetaja kõige targem inimene klassiruumis
- ✓ Peamine teadmiste allikas on õpetaja ja raamat
- ✓ Inimene pigem lokaalne
- ✓ Õpetaja amet oli atraktiivne

2024

- ✓ Tehisaru
- ✓ Nutitelefonid
- ✓ Ühismeedia
- ✓ E-õpe
- ✓ Sõda
- ✓ Õpetajate puudus
- ✓ Eelarvekärped
- ✓ Koolivõrgupinged
- ✓ Sündide langus
- ✓ Õpetaja ei pruugi olla kõige targem inimene klassiruumis ja õpilased **aimavad** seda

2084 →

???

Hariduse puhul peaks üsna kaugele tulevikku kiikama, sest paljud hariduselu otsused on 1-3 generatsiooni pikkused (nt haridusvõrk).
Nt mitu põlvkonda peaks koolimaja minimaalselt üle elama?

Mis on hariduse valdkonna suurim väljakutse?

Ebapiisav tuleviku kirjaoskus

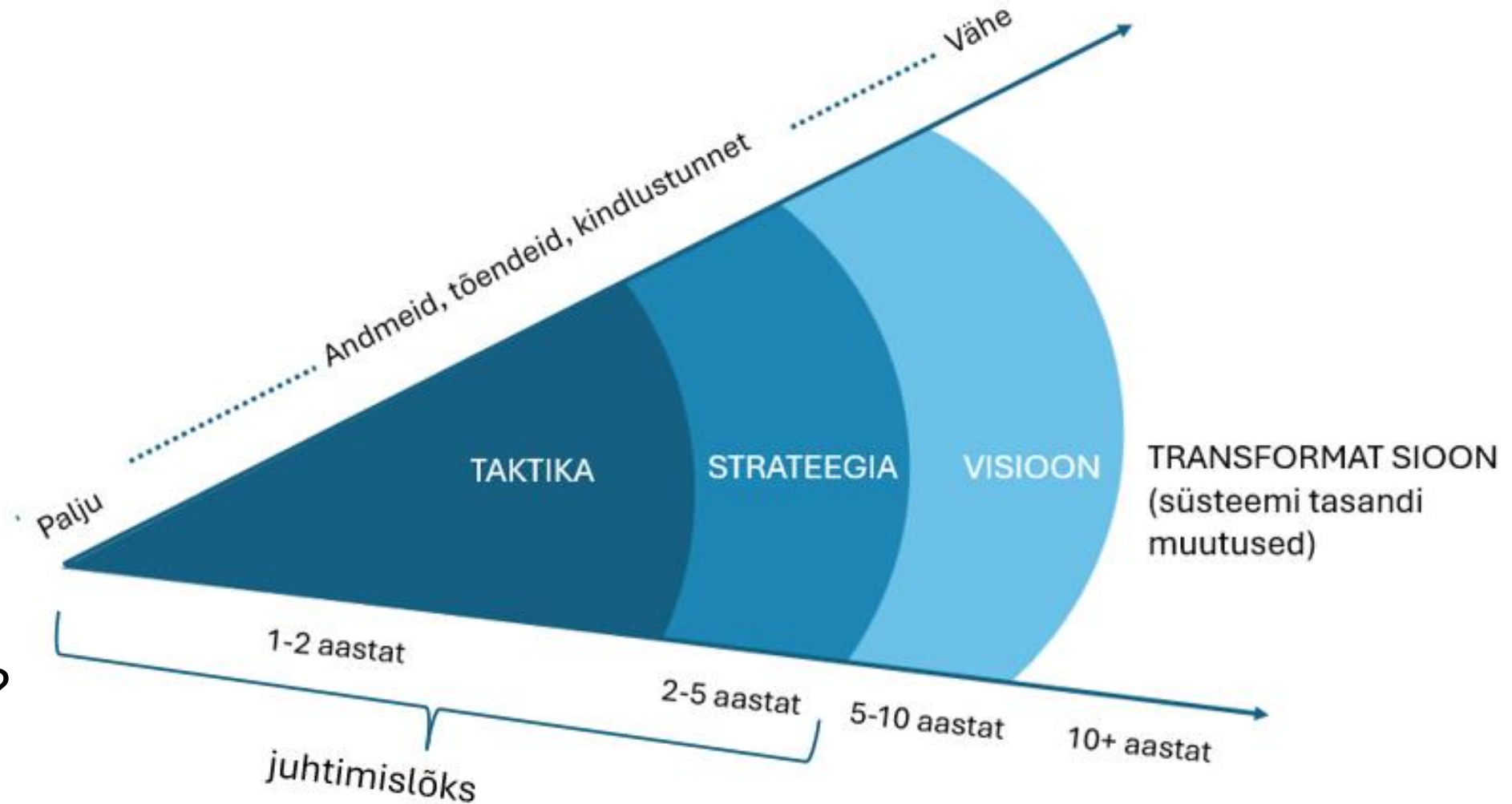
Alikas: Flashbak

19 sajandi lõpp: 45 000 tonni sõnnikut tänavatel iga kuu. Linnajuhtide väljakutse aastal 1898 – mida teha sõnnikuga? 14a hiljem oli linnas rohkem autosid kui hobuseid – auto kui leiutise mõju. Linnajuhid ei suutnud ette kujutada muud transporti kui hobused. ([Peper, 2017](#))

1974

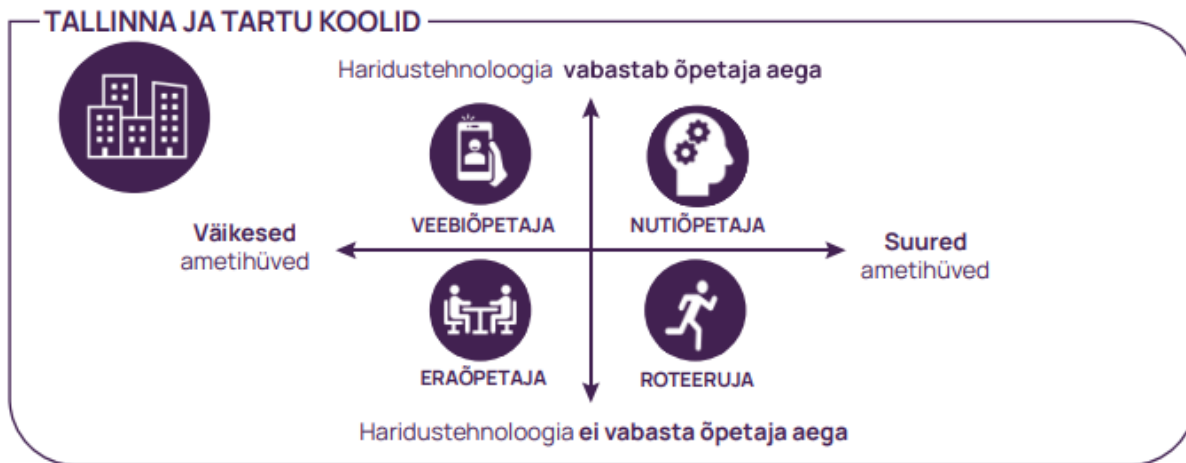

“Paljud organisatsioonid jäävad kinni strateegia ja taktika vahel pendeldamisse. Kuigi see protsess võib tunduda kui tõsine tuleviku planeerimine, viib see pidevasse püüame-järele-jõuda tsükklisse.”
(Webb, 2019)

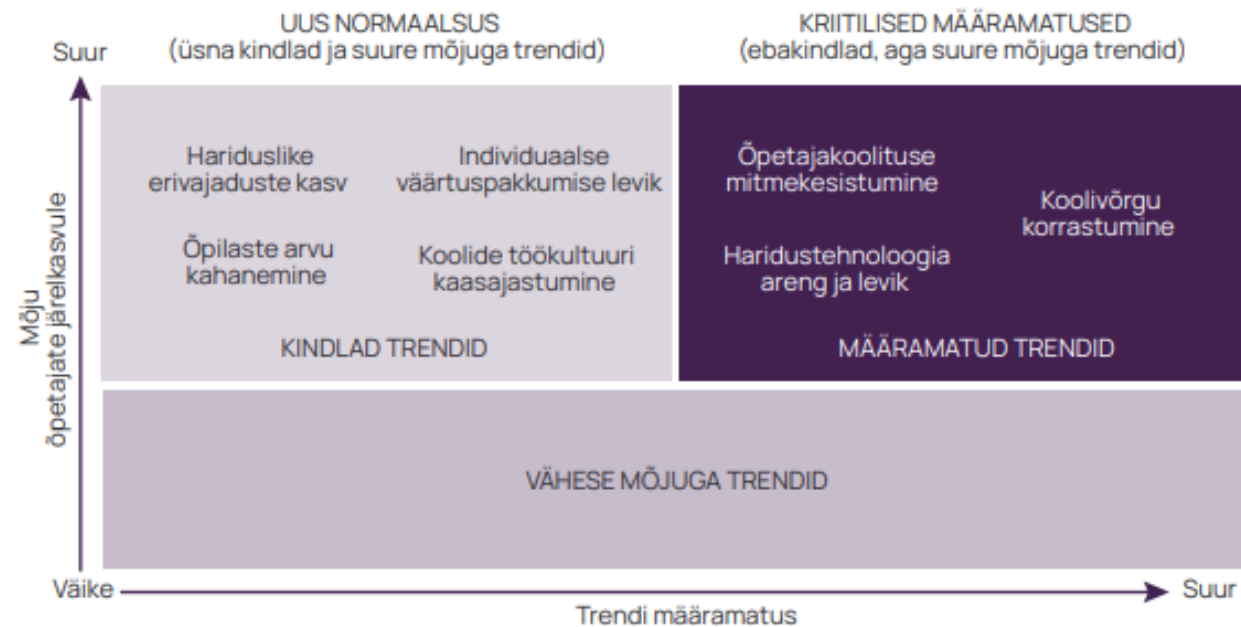

Oluline küsimus:
kas oleme täna
kohas, kus on
tarvis süsteemi
tasandi muutust?

Õpetajate järelkasvu tuleviku stsenaariumid 2040

Ca 60 intervjuud üle Eesti

Tulevik on kohal, see on lihtsalt ebaühtlaselt jaotunud

Hariduse tulevikku kujundavad megatrendid (10-50a):

- ✓ Hariduses kasvab **5G põrkumine** ehk “vanem kui internet” põlvkond põrkub “nuti- ja AI-põlvkonnaga”
- ✓ Õpetajate tööturg konkureerib üha tugevamalt muu tööturuga, st koolid peavad leidma oma **väärtuspakkumise tööandjana**.
- ✓ **Tehnoloogiliste** murrangute tsüklid kiirenevad – varasemalt 60a, nüüd juba 20a ja iga uus tsükel raputab ka haridust mõtestama miks ja mida me teeme.
- ✓ **Uute haridusmudelite levik**, kus edukamad riigid on need, kes julgevad enim uusi lahendusi katsetada.
- ✓ **Õppimise ja teadmiste ontoloogiline kriis** süveneb

Haridusmaastikku iseloomustab täna ontoloogiline kriis, sest meie ees on küsimused:

Milleks me eksisteerime? Mida me õpetame ja miks? Miks me seda õpime?
Milline on meie roll ühiskonnas?

Minevik ja olevik:
Milline on Eesti hariduse
tervis täna?

Tulevik:
Mis suunas see peaks
muutuma, et Eesti
inimareng jõuaks järele
meist õnnelikumatele
ühiskondadele?

Tänased vastuolud, mis meid
pidurdavad:

1. Koolivõrk: Mis on hea kooli kriteerium?
2. Hariduslõhe: Kas excel tapab Eesti hariduse?
3. Õpetaja amet: Kas sõnal on jõud?

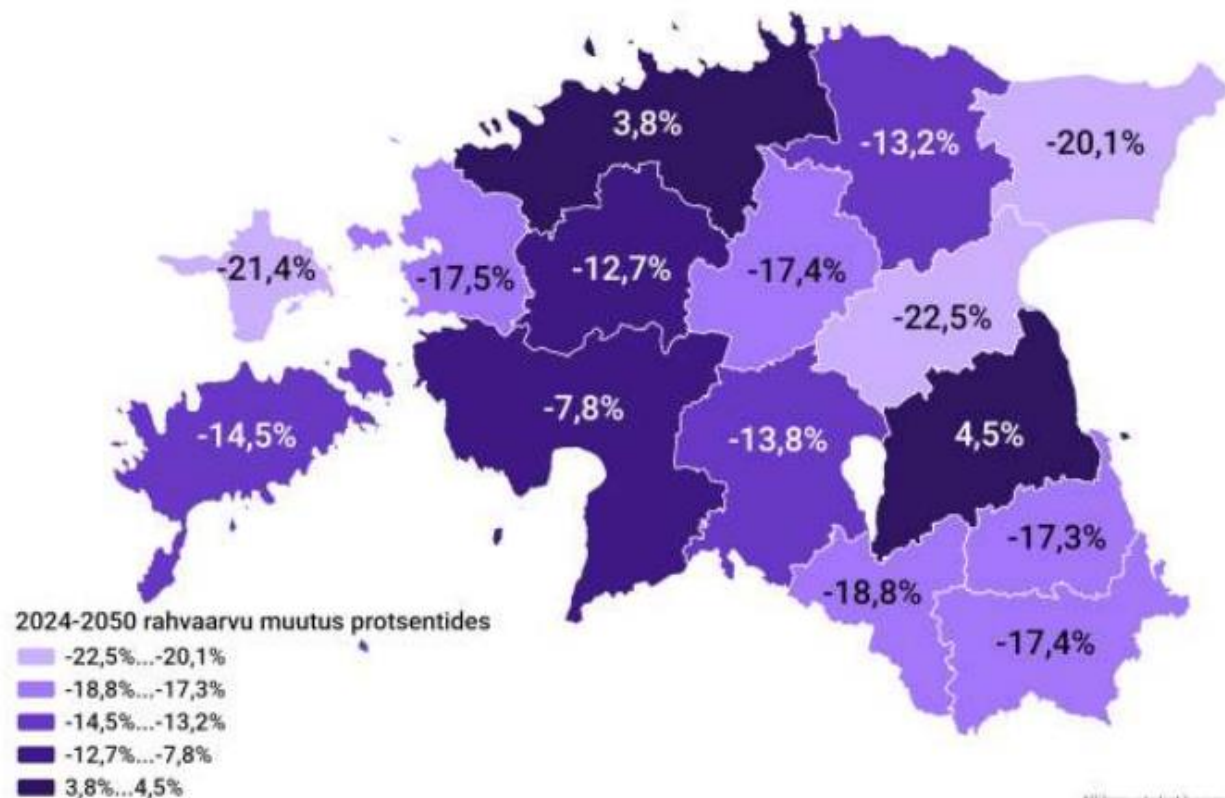
1. Mis on hea kooli kriteerium?

Kas maapiirkondade hääbumine on paratamatu?

Ühelt poolt, rahvaarv kahaneb ja eeskätt maapiirkonnas

Teiselt poolt, inimesed justkui tahaksid maale kolida

Maakondade rahvaarvu muutus 2024-2050

Kes eelistavad maale kolida?

- ✓ 30-49a
  - ✓ pered
  - ✓ kõrgema hariduse ja sissetulekuga inimesed
- Juhul kui avalikud teenused oleksid kättesaadavamad.
(Rahandusministeerium, 2021)

Teenuse elujõud ei sõltu üksnes rahvaarvust, vaid eeskätt teenuse enda uuenemisvõimest

Uuskogukondade trend ja elustiiliettevõtjad

Leiutajate Külakool (9kl)

12 2015/16

50 2023/24

TASUB TEADA

26.04.2013, 09:59

Leiutajate Külakool avab ukсед

Rõuges Sänna kultuurimõisas avab sügisel ukсед
Leiutajate Külakool.

KÜLA KOSUB } Obinitsas avatakse pika aja järel taas kool

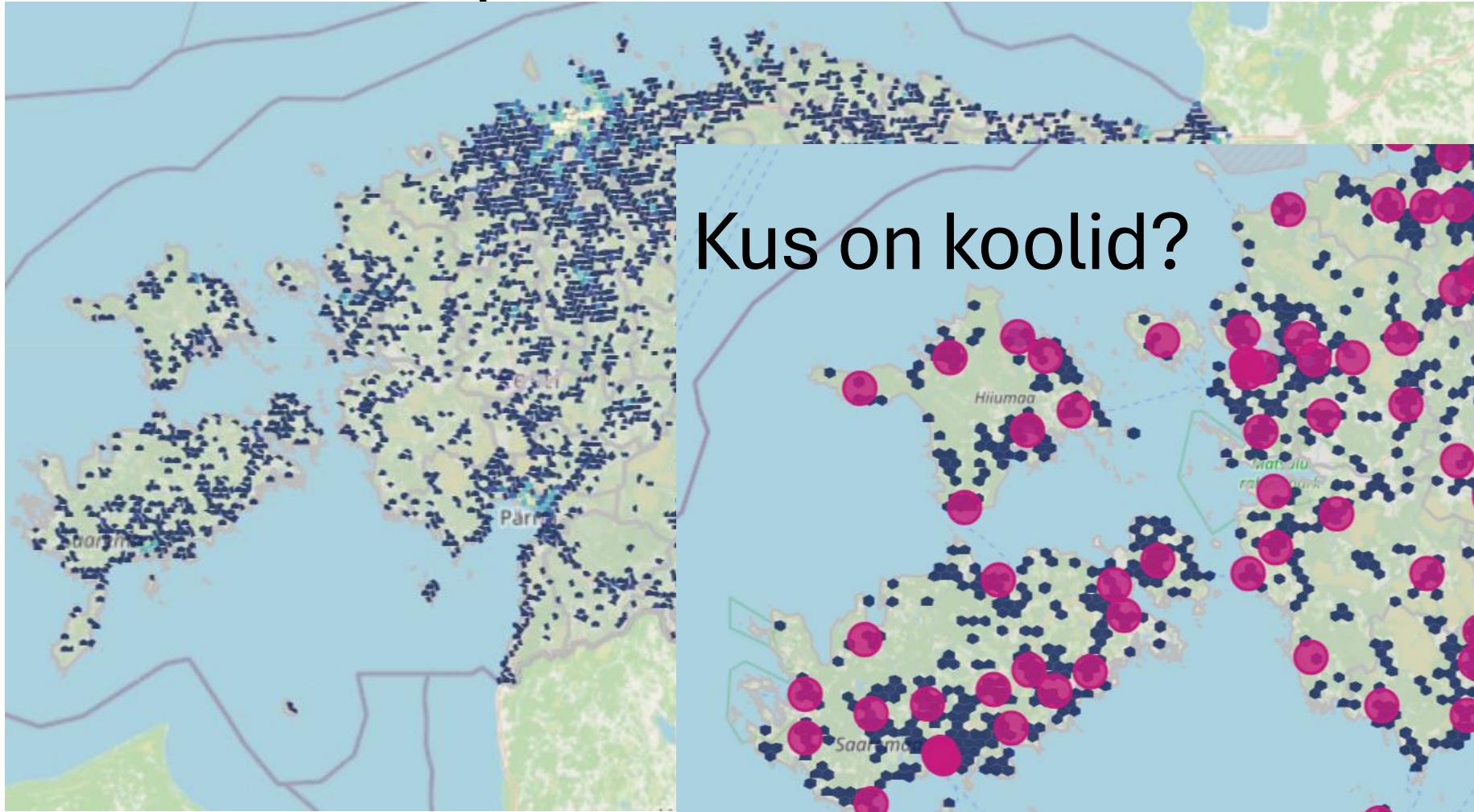
Viimased uudised
GALERII

GALERII } Suvelõpu jäädvus
sügise suurt pealetungi

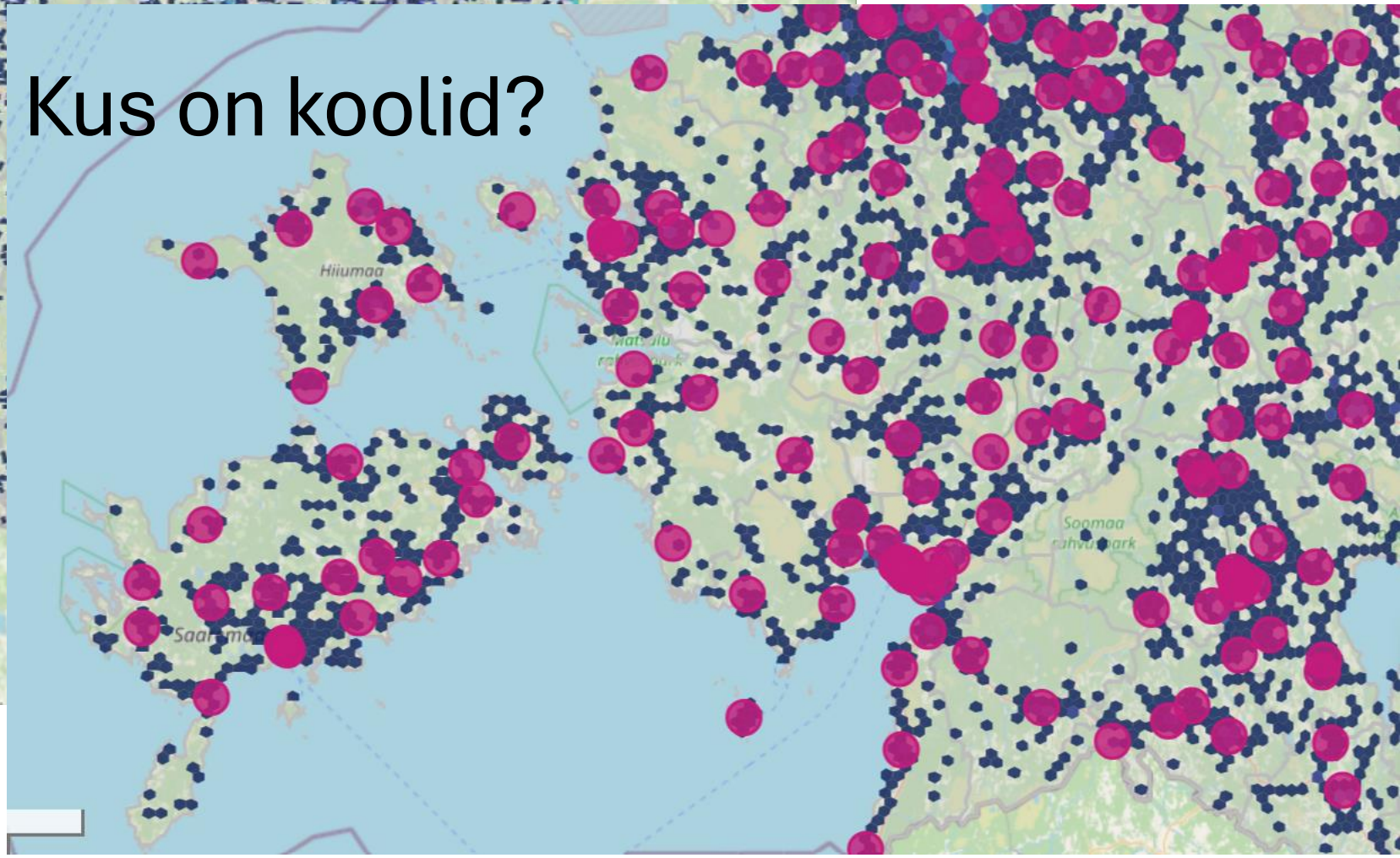
UUDISED

VIDEOINTERVJUU } Kersti K
kärbetest: kindlasti on laher
sõnariigi liiga palju kooli

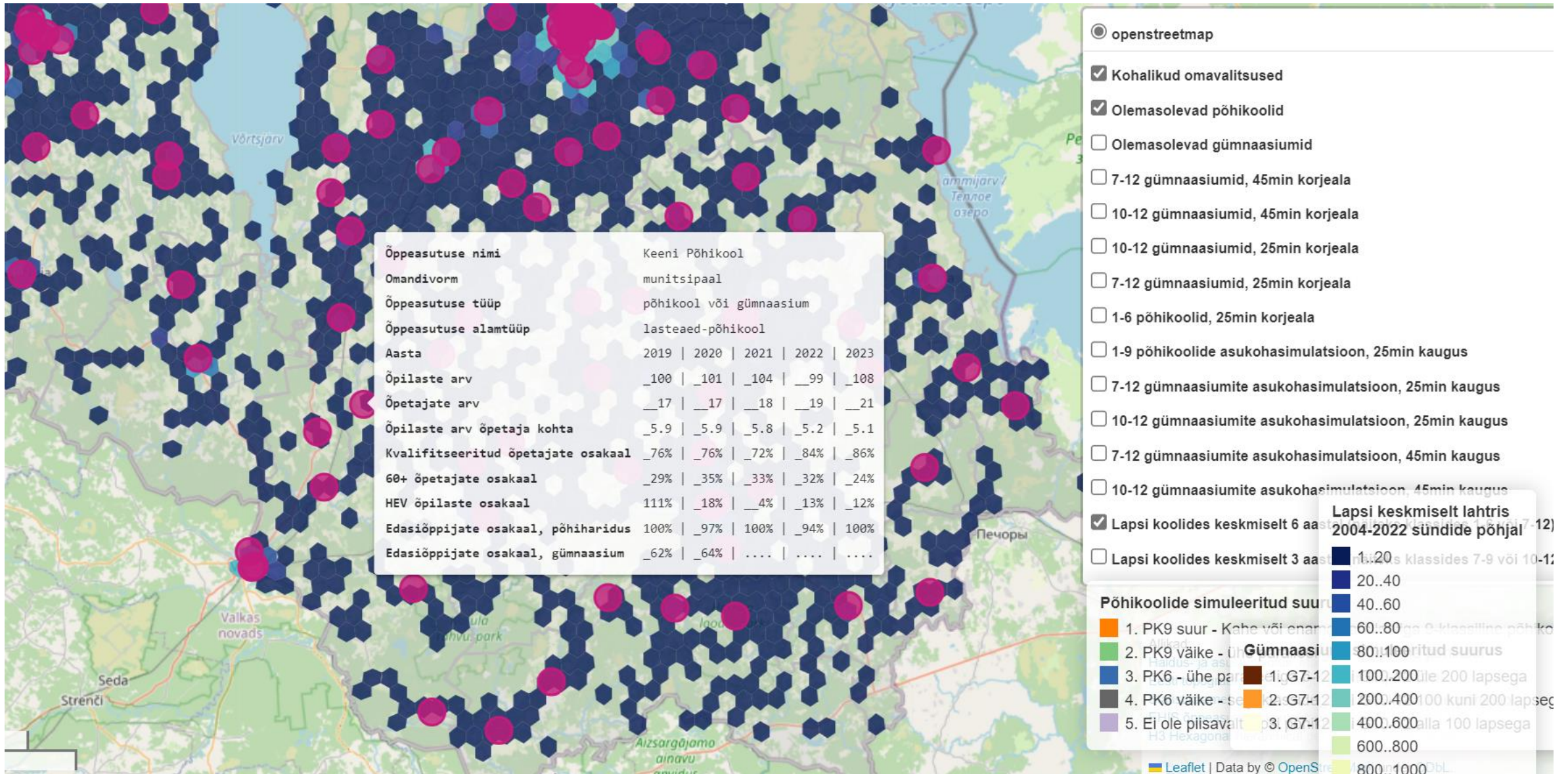
Kus elavad lapsed?

Kus on koolid?

Kus on koolid?

Allikas: Arenguseire Keskus (2023b)

Õru rahvaarv ca 200 (2021)

Õru Lasteaed-Algkool (4kl)

15 2015/16

9 2023/24

Keeni rahvaarv ca 300 (2021)

Keeni Põhikool (9kl) – 8km

103 2015/16

108 2023/24

Tsirguliina rahvaarv 434 (2020)

Tsirguliina Kool (9kl) – 8km

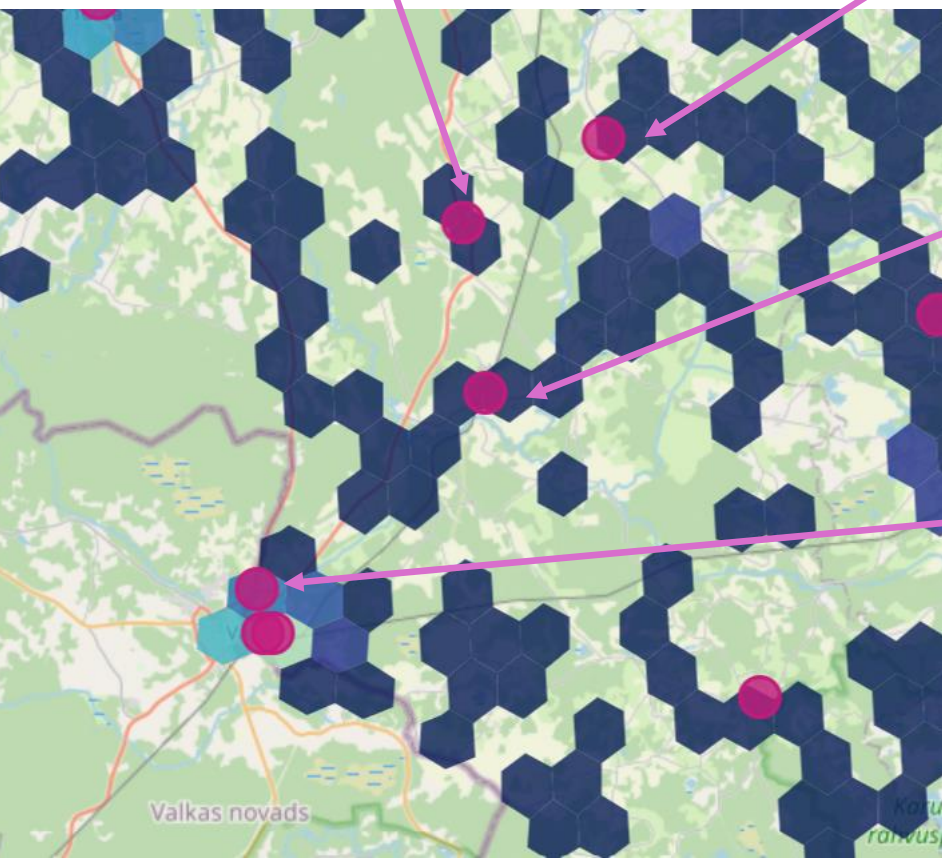
113 2015/16

107 2023/24

Valga Põhikool (9kl) – 20km

848 2015/16

739 2023/24

1993

Hea kooli kriteerium – kui paljud lapsed käivad kodule lähimas koolis? Kooli **uuenemisvõime** on selle alus.

Uulu Põhikool (9kl)

129 2015/16

231 2023/24

524 elanikku (2021)

Pärnu Postimees > Uudised

Audru kooli direktor pälvis presidendi hariduspreemia

Õppeasutuse nimi	Uulu Põhikool				
Omandivorm	munitsipaal				
Õppeasutuse tüüp	põhikool või gümnaasium				
Õppeasutuse alamtüüp	põhikool				
Aasta	2019	2020	2021	2022	2023
Õpilaste arv	_163	_169	_202	_221	_231
Õpetajate arv	__18	__19	__19	__24	__24
Õpilaste arv õpetaja kohta	_9.1	_8.9	10.6	_9.2	_9.6
Kvalifitseeritud õpetajate osakaal	_89%	_84%	_95%	_88%	_92%
60+ õpetajate osakaal	_22%	_21%	_26%	_21%	_21%
HEV õpilaste osakaal	__0%	_18%	_16%	_17%	__8%
Edasiõppijate osakaal, põhiharidus	100%	_62%	_92%	100%	_95%

Mis on hea kooli kriteerium?

Hea kooli kriteerium – kui paljud lapsed käivad kodule lähimas koolis? Väga hea kool on kool, kuhu tulevad ka kaugemate piirkondade lapsed.

Inglismaa näitel, **60% vanematest eelistab kaugemat kooli** kodulähedasele ehk valitakse lähim heade akadeemiliste tulemustega kool. (Burgess et al., 2019)

Sarnane muster kehtib ka maakoolide osas, ent selle erisusega, et **kohalikku kooli eelistavad suurema tõenäosusega pikalt piirkonnas elanud pered, ent piirkonda hiljuti kolinud pered eelistavad leida „parima“ lähima kooli**, survestades seeläbi kohalikku maakooli kvaliteeti tõstma (Walker ja Clark, 2010).

Tulevikukindel maakool on kogukonnakool, mis päästab ka teised avalikud teenused: **üks-teenus-üks-maja mudelist tasub liikuda kogukonnamajade mudelile**

- ✓ **Iga neljas põhikooli/gümnaasiumihoone** on funktsionaalselt vananenud ja vajab pidevat järelevalvet, sh 45% õppehoonetest on alla C-energiamärgise.
- ✓ **Iga kolmas lasteaed** on rahuldavas seisukorras, sh 54% on alla C-energiamärgise.
- ✓ **Iga kolmas rahvamaja** on rahuldavas seisukorras, sh 30% alla C-energiamärgise.
- ✓ **Iga kolmas raamatukogu** on rahuldavas seisukorras, sh 48% alla C-energiamärgise.
- ✓ **Iga teine päevakeskus** on rahuldavas seisukorras, sh 49% alla C-energiamärgise.

Päästes üksnes kooli, aga mitte teisi avalikke teenuseid, hääbub küla varem või hiljem kooli ümbert nii või teisiti

Teenuse elujõud ei sõltu üksnes rahvaarvust, vaid eeskätt teenuse enda uuenemisvõimest (Slee, 2021; Skakelja ja McGlynn 2018).

Kooli juurde enim lisatud teenused

Avaliku sektori „silo efekt“:
mono-funktsionaalsed
teenusmajad ja napp koostöö
(OECD, 2010)

Kui suure osa ajast on meie koolid, raamatukogud jt majad kogukonna jaoks lukus?

Koolivõrku ei tohiks planeerida lahus kohaliku omavalitsuse muudest avalikest teenustest, ent täna on huvitavamaid kombinatsioone hoopis Harjumaal

Kose gümnaasiumi algkooli majas on lisaks algkoolile Kose huvikool, Kose kultuurikeskus, Kose raamatukogu ning perearstikeskus.

Toidupoes või ehituspoes on raamatukogu

2. Kas excel tapab Eesti hariduse?

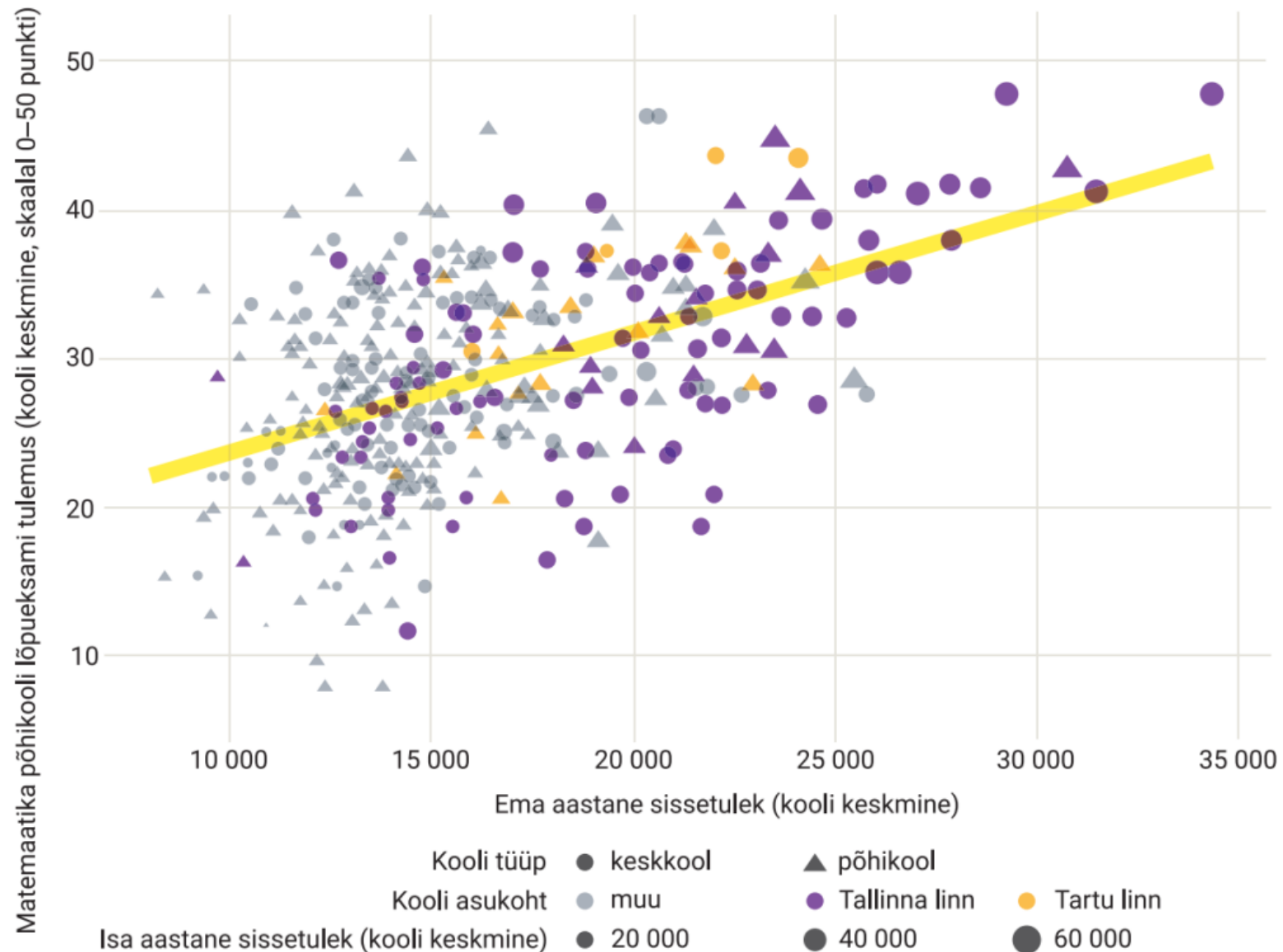
Ei. Kasutame e-riigi eeliseid liiga vähe ennetuspõhiseks ja proaktiivseks hariduspoliitikaks.

Kas excel tapab Eesti hariduse?

	H	I	J	K	L	M	N	O	Q
Kooli nimi	Ema kuusissetulek	Toetuste % per	1. kooliast	2. kooliast	3. kooliast	gümnaasi	Kokku	õpilaste/õ	kvalifikatsioon
A	684	37.3	48	61	93		202	11.8	100
B	698	37.9	40	61	82		183	4.1	86
C	768	28.0	27	30	34	23	114	7.4	100
D	777	31.0	28	32	46		106	7.5	85
E	780	26.8	8	18	18		44	5.9	90.9
F	796	31.9	16	16	12		44	4.8	64.3
G	798	25.0	177	187	204	103	671	14.1	100
H	800	31.0	98	117	114		329	12.9	58.1
I	808	19.6	101	118	144		363	9.4	98.1
J	826	22.5	152	260	241	177	830	13.6	94.9
K	839	26.2	8	4	14		26	3.7	66.7
L	855	17.7	19	13	16		48	5.9	80
M	855	26.4	7	15	23		45	5.5	82.4
N	857	40.4	12	12	9		33	3.6	100
O	861	22.0	221	205	246		672	16	92
P	867	26.4	50	60	51		161	12.6	26.7

Kas excel tapab Eesti hariduse?

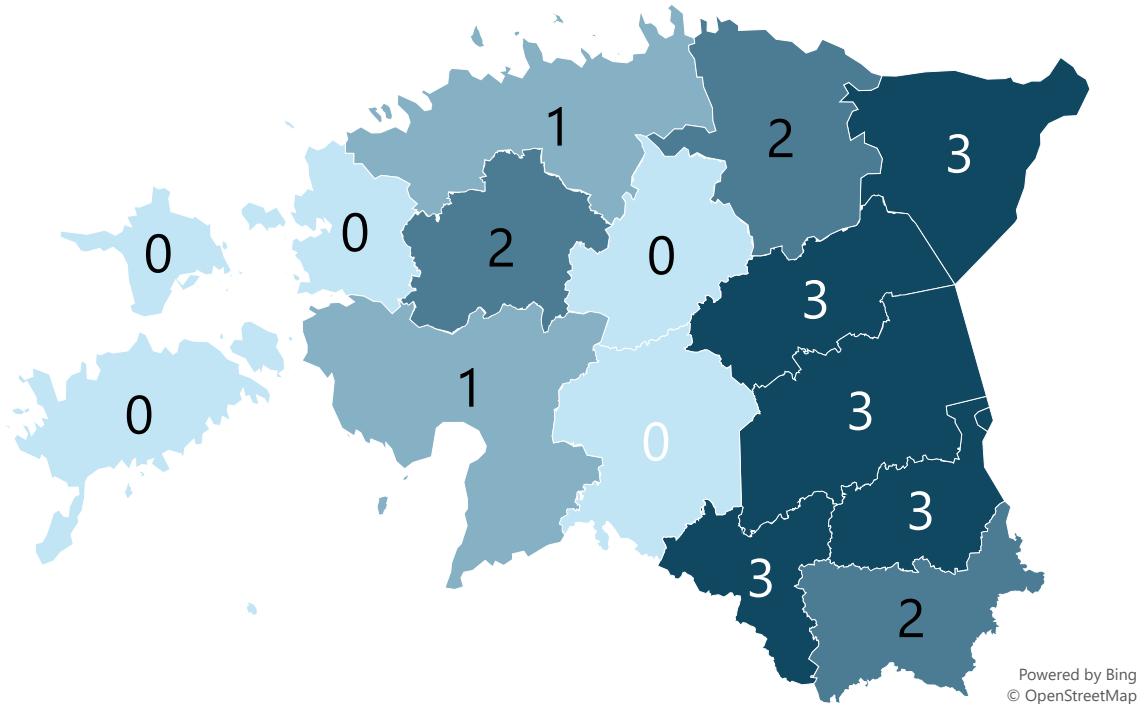

473 kooli
üle **150 000** õpilase

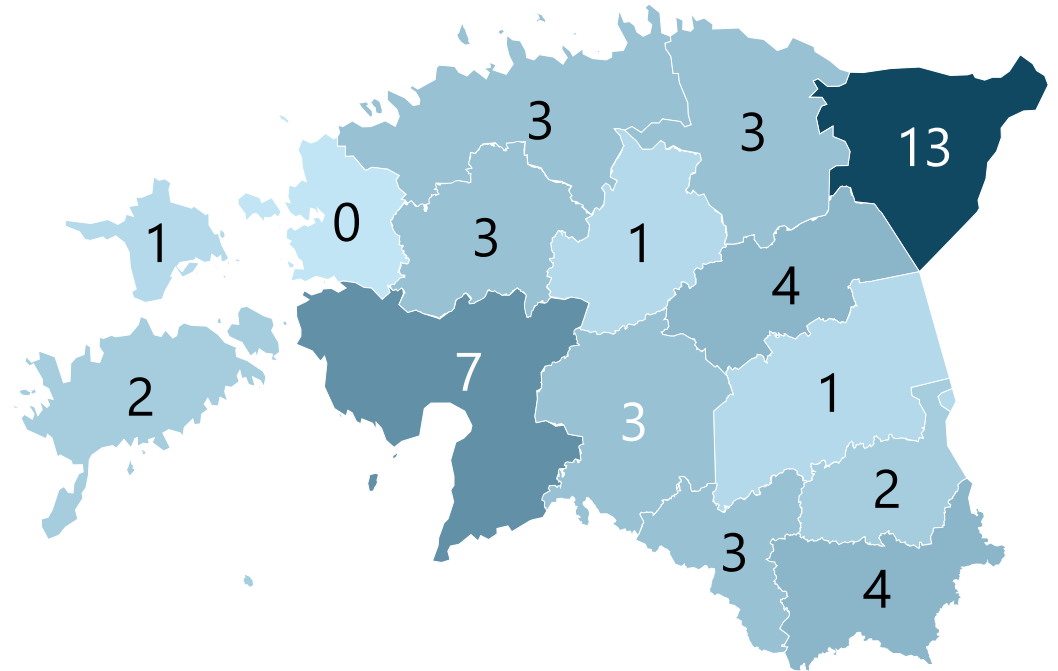
Eesti registrid aitavad
mõista ja ennetada,
ent me alarakendame
neid!

Excel Eesti kaardil

Toetuste osakaal pere (ema+isa) sissetulekutes on 30% või enam

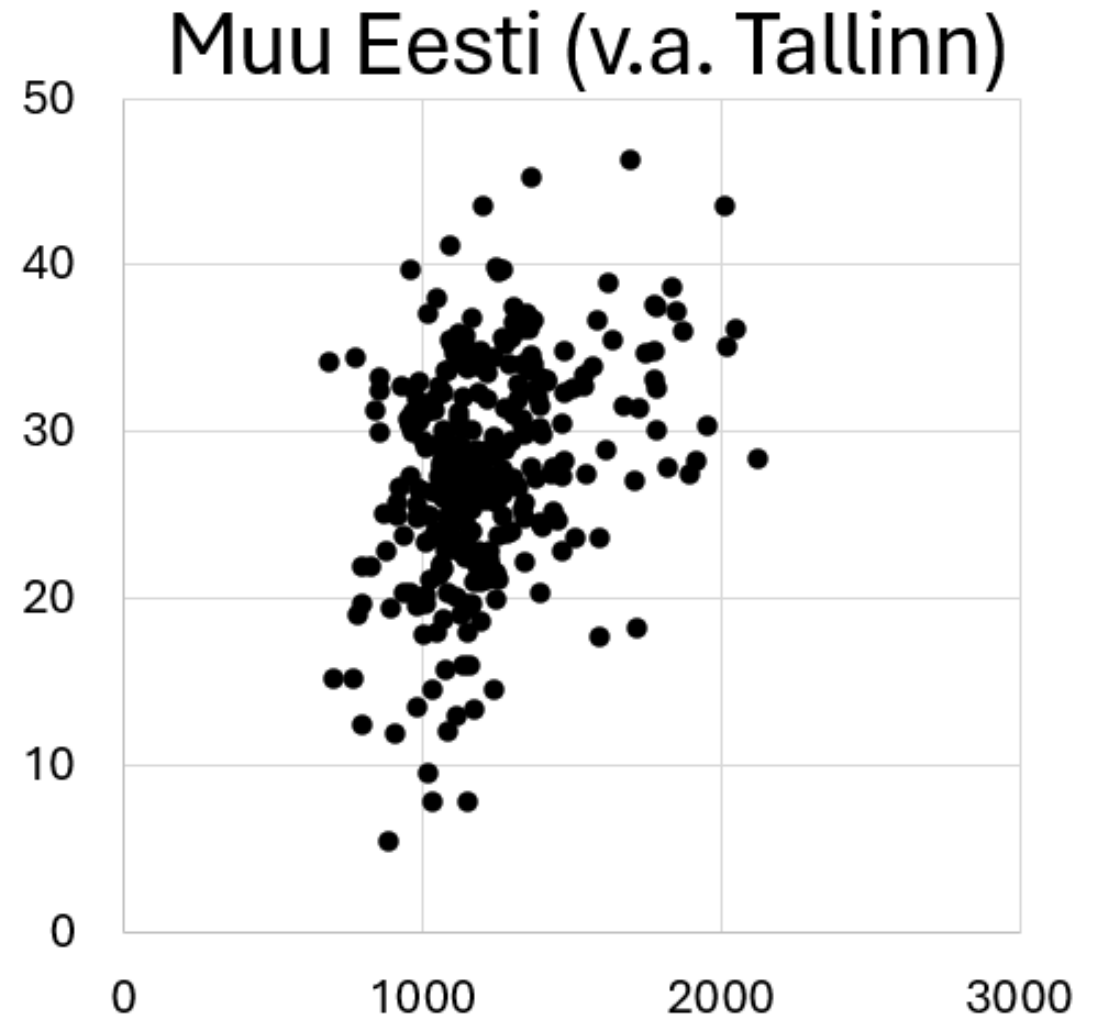
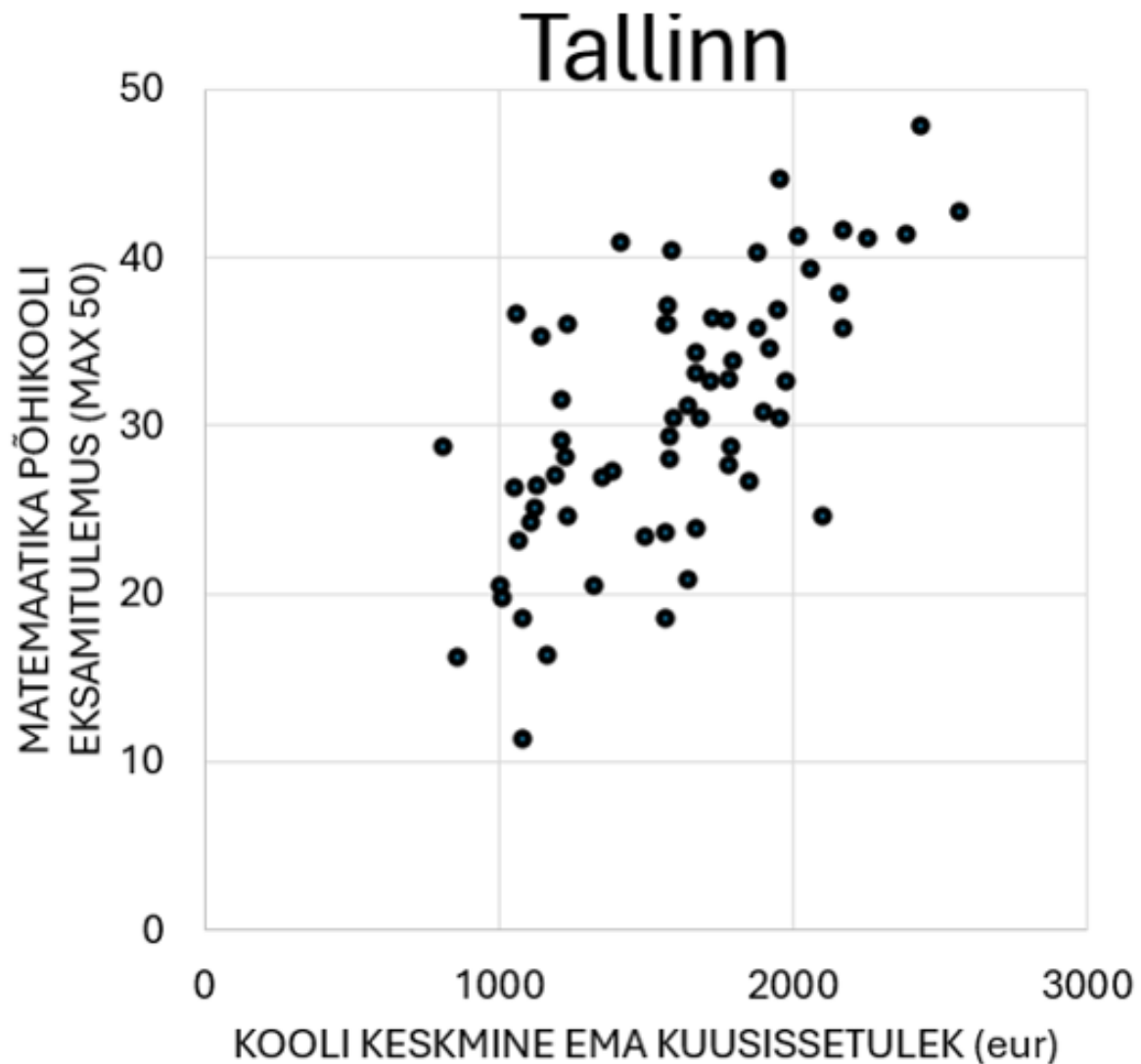

Koolide arv, kus kooli keskmine ema sissetulek on alla 1000 euro

22 kooli, kus pere sissetulekus (ema+isa) toetuste osakaal on 30% või enam
2021/22

Kõige suurem hariduslõhe on Tallinnas

Kas haridusele ligipääs sõltub vanemate jõukusest?

Kool A	Kool B	Kool C	Kool D
953 eur*	861 eur*	1032 eur*	796 eur*

Näide:

TÜ kõige odavam ühiselamukoht:

77 eur, tagatisraha 100 eur

1 koht 2-toalisest

Esmane väljaminek augustikuus ca 200 eur + sõidu- ja toidukulud)

*kooli keskmine ema brutosissetulek, 2021

3. Kas sõnal on jõud?

Milliseid diskursuseid me loome ehk kuidas ka sõna võib Eesti haridust suretada

Laste hariduse tulevikust on saanud täiskasvanute kaklus

Kombinaatkool

Eliitkool

Konveierkool

Tavakool

Massikool

Nunnukool

Mammutkool

Kogukonnakool

Ülerahvastatud kool

**Kui me nimetame ühte kooli nunnukooliks, teist aga kombinaatkooliks,
kas see näitab austust hariduse vastu?**

Laste hariduse tulevikust on saanud täiskasvanute kaklus

Kuidas õpetajatest meedias räägime?

Ülekoormatud

Alamakstud

Läbipõlenud

Puudub eraelu ja puhkeaeg

Õpilaste ja lapsevanemate poolt kiusatud

Kordades vähem kohtab teist vaadet...

Õpetajaks hakanud endine personalijuht: tahtsin, et minu tööst oleks ühiskonnale kasu

---

„Tõsi, teenisin personalijuhina ilmselt kolm korda enam, ent nüüd tunnen rõõmu, et saan panustada järgmisesse põlvkonda, kes muudab maailma,“ tõdeb lasteaiaõpetajana töötav Maris Kadakas.

Õpetaja mõju

ca **2000** üliõpilast

ca **10** aastat

Õpetaja kui enda ameti saadik

Ühelt poolt, räägime õpetaja ametist kui hädaorust.

Teiselt poolt oleme pahurad, et miks keskkooli lõpetajad ei taha õpetajaks õppida. Noorte jaoks on isiklikud eeskujud määravad.

Kui paljud lapsed tahavad õpetajaks saada?

2015

11,8% Iirimaa

10,7% Korea

9,9% Luksemburg

6,7% Jaapan

6,0% Šveits

...

1,4% Eesti

“Sarnaselt 2018. aasta uuringule arvab ligi 2% õpilastest, et töötab 30-aastaselt koolis õpetajana.” (PISA 2022)

Kuidas õpetajate puudust lahendada?

1. Nõudlus ja pakkumine ei saa kokku: Õpetajate ETIS

2. Õpetajate alarakendamine, sest puudub ülevaade

Nõudlus ja pakkumine ei saa kokku: Õpetajate ETIS

“Vabad töökohad” nupu
lisamine viiks nõudluse ja
pakkumise kokku

Õpetajad ei tea, kus
koolis ja kuna on vakants.
Koolijuhid ei tea, kust
otsida, kus kuulutada.

Kasutame oma e-riigi
võimekust.

Tekiks ülevaade kui palju
on meil õpetaja kutsega
õpetajaid, kes ei tööta
hariduses, aga ehk
kaaluks...

Esileht » Isikud » Eneli Kindsiko CV EST / CV ENG

Eneli Kindsiko KOPEERI LINK

✉ eneli.kindsiko@ut.ee ORCID 0000-0001-9466-6070 Google Scholar profiil

Teenistuskäik

01.02.2023–	Tartu Ülikool, Sotsiaalteaduste valdkond, majandusteaduskond kvalitatiivuuringute kaasprofessor (0,50)
2023–	Arenguseire Keskus Ekspert (1,00)
01.01.2021–31.01.2023	Tartu Ülikool, Sotsiaalteaduste valdkond, majandusteaduskond kvalitatiivuuringute kaasprofessor (1,00)
01.09.2019–31.12.2020	Tartu Ülikool, Sotsiaalteaduste valdkond, majandusteaduskond kvalitatiivuuringute dotsent (1,00)
28.01.2020–01.02.2020	Uppsala Ülikool, Campus Gotland

Nõudlus ja pakkumine ei saa kokku: Õpetajate ETIS

Akadeemiliste
isikute arv ETISes

The screenshot shows a web browser window with the URL <https://www.etis.ee/Portal/Persons/Index/?>. The page title is "Esileht » Isikud". The main content area is titled "Otsi isikut" and contains a search form with a text input field labeled "sisesta otsisõna", a dropdown menu labeled "Isik", and buttons for "+ Lisa uus", "Tühjenda", and "Otsi". Below the search form, there is a "Filter" section on the left with a dropdown arrow, and a "Sorteeri:" dropdown menu on the right. The search results show "Leitud 17278 kirjet" and a table with columns "Perenimi", "Eesnimi", and "CV". The table content is mostly obscured by a white box.

Filter		
ETIS valdkond		
☐	2.6. Filoloogia ja li...	775
☐	4.6. Arvutiteadused	684
☐	2.11. Sotsiaalteadused	651

Mis suunas peaks haridussüsteem muutuma, et Eesti inimareng jõuaks järele meist õnnelikumatele ühiskondadele?

Õnnelikkuse filosoofiline definitsioon:
täita oma ainulaadne potentsiaal inimesena

Kes on meist õnnelikumad?

Inimarengu indeks:

- 1.Šveits**
- 2.Norra
- 3.Island
- 4.Hongkong
- 5.Taani**
- 6.Rootsi**
- 7.Iirimaa
- 8.Saksamaa
- 9.Singapur
- 10.Holland**

Eesti: nr 31

PISA 2022

Üle keskmise matemaatikatulemus – üle keskmise kuuluvustunne koolis*:

Jaapan

Korea

Šveits

Soome

Taani

Holland

Rootsi

Saksamaa

Sloveenia

Belgia

Eesti on “üle keskmise matemaatikatulemus – alla keskmise **kuuluvustunne** koolis” grupis (OECD, 2024)

Maailma õnneindeks

1. Soome
- 2. Taani**
3. Island
- 4. Rootsi**
5. Iisrael
- 6. Holland**
7. Norra
8. Luksemburg
- 9. Šveits**
10. Austraalia

Šveits

Taani

Rootsi

Holland

Eesti on tipus haridusaastate poolest, ent kukub oodatava eluea ja jõukuse osas.

*sense of belonging at school

Milline on Eesti hariduse tervis täna ja mis suunas see peaks muutuma, et Eesti inimareng jõuaks järele meist õnnelikumatele ühiskondadele?

Hariduse filosoofiline eesmärk – täita oma ainulaadne potentsiaal inimesena. Kasvav hariduslõhe ja väga erinevad õpivõimalused ei pruugi viimast soodustada.

Eesti haridus vajab tulevikukindlamaid haridusmudeleid ja selleks peab:

1. vaatama 2-3 generatsiooni pikkuses tulevikku (40-60a) ehk meid ootab ees haridussüsteemi transformatsioon
2. tegema koostööd teiste valdkondadega (avalike teenuste tervikvaade)

Viidatud allikad

- Arenguseire Keskus (2023a). Õpetajate järelkasvu tulevik. Trendid ja stsenaariumid aastani 2040. Raport. Kättesaadav: <https://arenguseire.ee/raportid/opetajate-jarelkasvu-tulevik-trendid-ja-stsenaariumid-aastani-2040/>
- Arenguseire Keskus (2023b). Koolivõrgu kaardirakendus. Kättesaadav: <https://arenguseire.ee/koolivorgu-kaardirakendus/>
- Burgess, S., Greaves, E., & Vignoles, A. (2019). School choice in England: evidence from national administrative data. Oxford Review of Education, 45(5), 690–710. <https://doi.org/10.1080/03054985.2019.1604332>
- Human Development Index. Kättesaadav: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index>
- Kindsiko, E. (2024). Eneli Kindsiko: koolivõrku tuleks planeerida koos muude avalike teenustega. ERR. Kättesaadav: <https://www.err.ee/1609417090/eneli-kindsiko-koolivorku-tuleks-planeerida-koos-muude-avalike-teenustega>
- OECD (2010). Strategies to Improve Rural Service Delivery. Kättesaadav: https://www.oecd.org/en/publications/2010/03/strategies-to-improve-rural-service-delivery_g1ghc745.html
- OECD (2018), Effective Teacher Policies: Insights from PISA, PISA, OECD Publishing. Kättesaadav: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264301603-en>
- OECD (2024). Student well-being and performance: insights from PISA 2022. Kättesaadav: https://school-education.ec.europa.eu/system/files/2024-06/webinar-18-06-2024-wellbeing-and-learning_oecd.pdf
- Peper, E. (2017). Why Business Leaders Need to Read More Science Fiction. Harvard Business Review, Juuli. Kättesaadav: <https://hbr.org/2017/07/why-business-leaders-need-to-read-more-science-fiction>
- PISA 2022. Kättesaadav: https://www.hm.ee/sites/default/files/documents/2023-12/Pisa_tulemused_2022_.pdf
- Rahandusministeerium (2021). Analüüs ja ettepanekud inimeste tagasipöördumise soodustamiseks väljapoole pealinna piirkonda. Kättesaadav: https://www.fin.ee/sites/default/files/documents/2021-07/analuus_ja_ettepanekud_inimeste_tagasipoordumise_soodustamiseks_2021_ram.pdf
- Slee, B. (2021). Rural Voices. Report. Kättesaadav: https://ec.europa.eu/enrd/sites/default/files/enrd_publications/rural-voices.pdf
- Skakelja, N., ja McGlynn, D. (2018). Smart villages: Revitalising rural services. EU Rural Review No 26. Kättesaadav: https://eu-cap-network.ec.europa.eu/publications/eu-rural-review-26-smart-villages-revitalising-rural-services_en
- Walker, M., ja Clark, G. (2010). Parental choice and the rural primary school: Lifestyle, locality and loyalty, Journal of Rural Studies, 26(3), 241-249. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2009.12.002>.
- Webb, A. (2019). How to Do Strategic Planning Like a Futurist. Harvard Business Review, Juuli 30. Kättesaadav: <https://hbr.org/2019/07/how-to-do-strategic-planning-like-a-futurist>
- World happiness index. Kättesaadav: <https://worldhappiness.report/ed/2024/happiness-of-the-younger-the-older-and-those-in-between/#ranking-of-happiness-2021-2023>